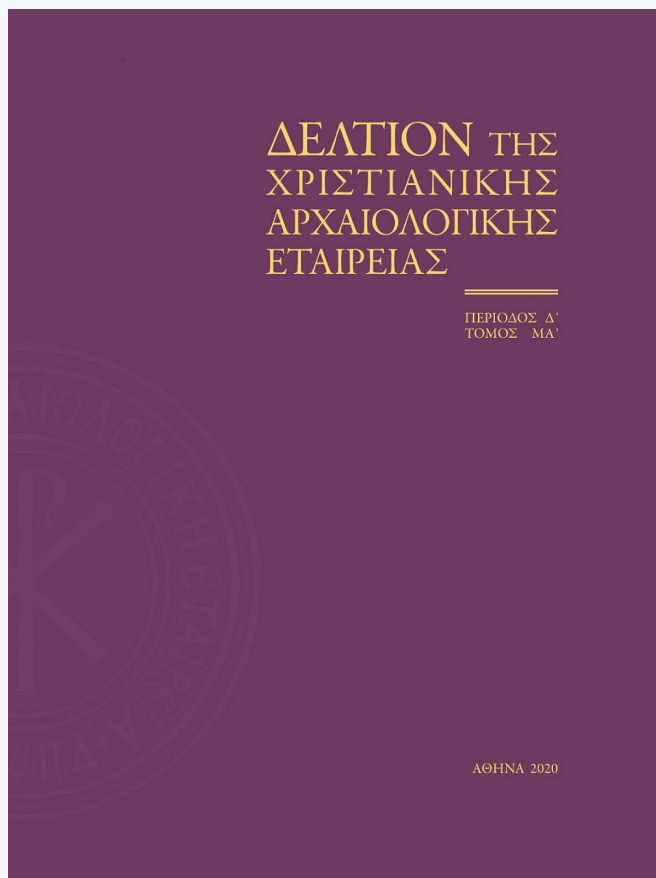

Δελτίον της Χριστιανικής Αρχαιολογικής Εταιρείας

Τόμ. 41 (2020)

Δελτίον ΧΑΕ 41 (2020), Περίοδος Δ'

Alessandro Taddei, Hagia Sophia before Hagia Sophia. A study of the Great Church of Constantinople from its origins to the Nika Revolt of 532

Δημήτρης Θ. ΧΑΤΖΗΛΑΖΑΡΟΥ (Dimitris Th. CHATZILAZAROU)

doi: [10.12681/dchae.26432](https://doi.org/10.12681/dchae.26432)

Βιβλιογραφική αναφορά:

ΧΑΤΖΗΛΑΖΑΡΟΥ (Dimitris Th. CHATZILAZAROU) Δ. Θ. (2021). Alessandro Taddei, Hagia Sophia before Hagia Sophia. A study of the Great Church of Constantinople from its origins to the Nika Revolt of 532. *Δελτίον της Χριστιανικής Αρχαιολογικής Εταιρείας*, 41, 470–474. <https://doi.org/10.12681/dchae.26432>

Alessandro Taddei, *Hagia Sophia before Hagia Sophia. A study of the Great Church of Constantinople from its origins to the Nika Revolt of 532* (Saggi di storia dell'arte, 52), Campisano Editore, Ρώμη 2017, 310 σελ., 157 εικ., 15,50×21,50 εκ. ISBN: 978-88-85795-00-6.

Ο ΝΑΟΣ ΤΗΣ ΣΟΦΙΑΣ ΤΟΥ ΘΕΟΥ μαζί με το Ιερόν Παλάτιον και τον Ιππόδρομο συνιστούν τα σημαντικότερα οικοδομήματα της βυζαντινής Κωνσταντινούπολης, που απασχόλησαν διαχρονικά την τοπογραφική έρευνα. Εύστοχα ο Ιωάννης Λυδός τον χαρακτήρισε ως το «πρώτον ιερόν»¹. Η Μεγάλη Εκκλησία χωροθετήθηκε στον περιβάλλοντα χώρο του Ιερού Παλατίου, όπου ανεγέρθηκαν τα σημαντικότερα δημόσια οικοδομήματα και στεγάστηκαν οι κυριότερες λειτουργίες του δημόσιου βίου. Στο νέο μνημειακό κέντρο η κατοικία του αυτοκράτορα και έδρα της γραφειοκρατικής διοίκησης καθώς και ο δημόσιος χώρος θεαμάτων και επικοινωνίας του αυτοκράτορα με τον λαό, δηλαδή το συγκρότημα Παλατίου και Ιπποδρόμου, συσχετίστηκαν κατά το πρότυπο της Παλαιάς Ρώμης με το πολιτικό, συμβολικό και θρησκευτικό κέντρο της Πόλης και της αυτοκρατορίας, που αποτελούσαν αντίστοιχα η Σύγκλητος, το Μίλιον και η Αγία Σοφία.

Η ιστορία και αρχαιολογία των δύο ναών που προηγήθηκαν της ιουστινιάνειας Αγίας Σοφίας, δηλαδή των βασιλικών της κωνσταντινείας (360-404) και της θεοδοσιανής δυναστείας (415-532), συνδέονται με σημαντικά ζητήματα της πρώιμης Κωνσταντινούπολης και έχουν απασχολήσει συχνά την έρευνα με σημαντικότερες ανασκαφικά και αρχιτεκτονικά τις συνεισφορές των A. M. Schneider² και R. J. Mainstone³ αντίστοιχα. Ωστόσο, κανείς ερευνητής δεν επιχείρησε να δημοσιεύσει εξειδικευμένη μελέτη για τα «χαμένα» αυτά μνημεία. Το δυσχερέστατο αυτό εγχείρημα φιλοδοξεί να τελεσφορήσει η εμπειριστατωμένη μελέτη του A. Taddei, αναπληρωτή καθηγητή στο –πλέον συναφές ως προς το θέμα του βιβλίου– Πανεπιστήμιο Sapienza «Σοφία!» της Ρώμης. Σε έκταση 310 σελίδων και σε πέντε εμπειριστατωμένα κεφάλαια ο συγγραφέας ανακεφαλαιώνει όλα τα διαθέσιμα ιστορικά, τοπογραφικά, αρχαιολογικά και αρχιτεκτονικά-γλυπτικά στοιχεία με αφετηρία την επαρκή γνώση και αξιοποίηση των γραπτών πηγών και μέθοδο την κριτική επανεξέταση των δεδομένων ενταγμένων σε ευρύτερα

ιστορικά, θρησκευτικά, γεωγραφικά και καλλιτεχνικά πλαίσια⁴. Των πέντε κεφαλαίων προηγείται σύντομη Εισαγωγή (σ. 9-11) και έπονται συνοπτικά Συμπεράσματα (σ. 251-254), Βιβλιογραφία, με ειδικό υποκεφάλαιο με τις πλούσιες πηγές (σ. 257-298), και αναλυτικό Ευρετήριο (σ. 299-310).

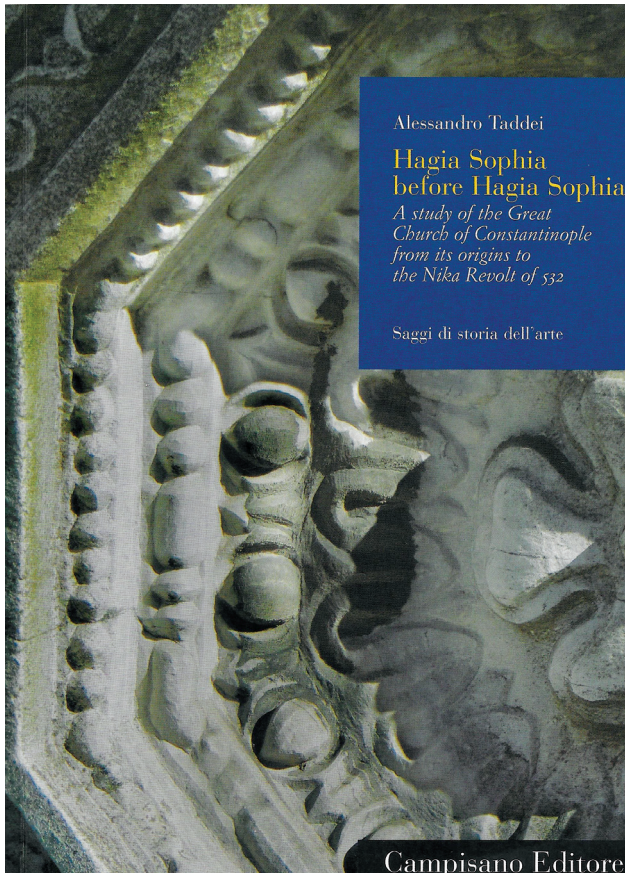
Στο πρώτο κεφάλαιο, με τίτλο «The Constantinian “pre-history”: The Great Church at the dawn of its existence», ο συγγραφέας διερευνά δύσκολα τοπογραφικά ζητήματα της μετάβασης από το αρχαίο Βυζάντιο στην πόλη του Κωνσταντίνου (σ. 13-50). Με αφετηρία την τοπογραφία του ρωμαϊκού Βυζαντίου αποδέχεται την τεκμηρίωση του C. Mango για τη σχέση της Μεγίστης Τετραστώου Αγοράς με το Αυγουσταίον και συνδέει την εξέλιξη από το ένα μνημείο στο άλλο με την ανάπτυξη της αυτοκρατορικής λατρείας. Διερευνά τη μαρτυρία των *Πατρίων* για την παρουσία μιας μεγάλης ομάδας αγαλμάτων δίπλα στη θέση όπου αργότερα οικοδομήθηκε η Αγία Σοφία. Στη θέση αυτή, σύμφωνα με την πρόταση του F. Bauer, πιθανολογεί την κατασκευή μιας αυτοκρατορικής αίθουσας υποδοχής από τον Κωνσταντίνο, η οποία σύντομα επενδύθηκε με στοιχεία λατρείας της «σοφίας του αυτοκράτορα». Ο Κωνσταντίνος επέλεξε να οικοδομήσει στη θέση αυτού του κτηρίου τον πρώτο ναό της Σοφίας, αποκαθιστώντας τις αποκλίνουσες από τη χριστιανική πίστη προεκτάσεις του εγχειρήματος του πατέρα του. Στη συνέχεια ο συγγραφέας διερευνά την ιστορία του πρώτου επισκοπικού ναού του Βυζαντίου, της Αγίας Ειρήνης, που θεωρεί ότι διεύρυνε και ανακαίνισε ο Κωνσταντίνος. Συνδέει την ονομασία του με την αυτοκρατορική και εκκλησιαστική πολιτική μετά τη Σύνοδο της Νίκαιας (325). Νότια από τον ναό χωροθετεί το πρώτο επισκοπείο. Στο τελευταίο μέρος του κεφαλαίου εξετάζονται οι ιστορικές, αρχαιολογικές και τοπογραφικές πληροφορίες για τις υπόλοιπες πρώιμες βασιλικές της Πόλης, τις αφιερωμένες στους μάρτυρες Μώκιο, Ακάκιο και Αγαθόνικο, η ανέγερση των οποίων αποδίδεται από μεταγενέστερες πηγές στον Μεγάλο Κωνσταντίνο.

¹ Ιωάννης Λυδός, *Περὶ ἀρχῶν*, 162.21-163.2 (III.70).

² A. M. Schneider, *Die Grabung im Westhof der Sophienkirche zu Istanbul* (Istanbuler Forschungen 12), Βερολίνο 1941.

³ R. J. Mainstone, *Hagia Sophia: Architecture, Structure and Liturgy of Justinian's Great Church*, Λονδίνο 1988, 129-143.

⁴ Για την πρώτη ενδελεχή παρουσίαση του βιβλίου στα ελληνικά, βλ. Τζ. Π. Αλιμπάνη, *Βυζαντινά Σύμμεικτα* 29 (2019), 382-389.

Στο δεύτερο κεφάλαιο, με τίτλο «The Great Church of Constantius II (360)», ο Taddei διερευνά την ανέγερση και καταστροφή της πρώτης Αγίας Σοφίας στον απόηχο των θρησκευτικών ερίδων του 4ου αιώνα, που σημάδεψαν τη ζωή της πόλης και της Μεγάλης Εκκλησίας (σ. 51-101). Η αντικανονική διαδοχή των ορθοδόξων επισκόπων της Κωνσταντινούπολης Αλεξάνδρου και Παύλου από τους αρειανόφρονες ιεράρχες Ευσέβιο Νικομηδείας, Μακεδόνιο και Ευδόξιο, με τη στήριξη της αυτοκρατορικής εξουσίας και με συνέπεια συχνές αιματηρές συγκρούσεις, χαρακτηρίζει την πολυτάραχη θρησκευτική ζωή της πρωτεύουσας. Η αυξανόμενη σημασία της πόλης και η ανάγκη ενίσχυσης του αυτοκρατορικού γοήτρου ώθησαν τον Κωνσταντίνο να ολοκληρώσει διάφορα ημιτελή έργα του πατέρα του, ανάμεσα στα οποία ξεχωρίζει η επισκευή του Μανσωλείου του Κωνσταντίνου και η προσθήκη μίας το πιθανότερο σταυρόσχημης βασιλικής για να στεγάσει τα λείψανα των αποστόλων Αντρέα, Λουκά και Τιμοθέου. Στο πλαίσιο μιας προπαγανδιστικής αυτοκρατορικής πολιτικής που συνέδεε εκκλησιαστικές συνόδους με εγκαινία ναών (Τύρος 335, Αντιόχεια 341), τα εγκαινία της πρώτης Αγίας Σοφίας τελέστηκαν στο πλαίσιο της συνόδου

της Κωνσταντινούπολης (15 Φεβρουαρίου 360) από τον νέο αρειανόφρονα επίσκοπο Ευδόξιο. Η κατασκευή και τα εγκαινία του ναού αναφέρονται σε πηγές του 4ου και του 5ου αιώνα, ενώ το *Πασχάλιον Χρονικόν* περιγράφει τα πολύτιμα αφιερώματα του Κωνσταντίου. Ο Taddei ερμηνεύει τη σημαντική αναφορά του *Χρονικού* ότι ο ναός εγκαινιάστηκε 34 χρόνια μετά τη θεμελίωσή του από τον Κωνσταντίνο ως μεταγενέστερο εγχείρημα εξάλειψης της μνήμης του Κωνσταντίου, καθώς θεωρεί ότι η θεμελίωση δεν μαρτυρείται από πρωιμότερες πηγές.

Ο ναός πιθανώς εγκαινιάστηκε με την ονομασία «Μεγάλη Εκκλησία», όπως αποκαλούνταν οι καθεδρικοί ναοί της Αλεξάνδρειας και της Αντιόχειας. Μολονότι η ονομασία «Σοφία» μαρτυρείται πρώτη φορά από τον Σωκράτη τον 5ο αιώνα, ωστόσο απηχεί μια διαδεδομένη πρακτική του 4ου αιώνα, δηλαδή την αφιέρωση ναών σε αφηρημένες έννοιες που «αγιοποιήθηκαν» αργότερα. Η σύνδεση της ονομασίας με τον ναό του Κωνσταντίου, ήδη από τα εγκαινιά του, δεν θεωρείται απίθανη. Μία αναφορά του Γρηγόριου Θεολόγου, το έτος 381, υποδεικνύει ότι ο ναός ήταν ήδη αφιερωμένος στον Χριστό, ενώ η Σοφία ως «ανεπίσημο επώνυμο» θα μπορούσε να αναφέρεται στη Σοφία του Θεού. Η ενσωμάτωση της Αγίας Ειρήνης και της Αγίας Σοφίας στον ίδιο περίβολο, και η μεταφορά της επισκοπικής καθέδρας στη δεύτερη αποτυπώνουν την ανάγκη δημιουργίας ενός νέου θρησκευτικού κέντρου που θα εξισορροπούσε τη διχαστική ανάμνηση αιματηρών συγκρούσεων στον παλιό επισκοπικό ναό. Με αυτήν την έννοια η ίδρυση της Μεγάλης Εκκλησίας αναδείχθηκε το πιο επιτυχημένο μέσο για τη μακροπρόθεσμη επιβολή των στόχων του Κωνσταντίου στο εκκλησιαστικό πεδίο.

Στο τελευταίο τμήμα του κεφαλαίου εξετάζεται η ιστορική διαδρομή του μνημείου. Ο ναός λειτουργήθηκε από την παράταξη των αρειανών μέχρι το 380, όταν, υπό την επιρροή του Γρηγόριου Θεολόγου και την ενίσχυση του Θεοδοσίου Α', πέρασε στα χέρια των ορθοδόξων, που αναδείχθηκαν έκτοτε ως η κυρίαρχη θρησκευτική δύναμη στην πόλη. Αναλυτικά περιγράφονται οι συνθήκες στις αρχές του 5ου αιώνα, που επέφεραν την καταστροφή του ναού, σε συνάρτηση με την διαμάχη των Πατριαρχείων Αλεξανδρείας και Κωνσταντινούπολης. Στις 20 Ιουνίου 404 ο Ιωάννης ο Χρυσόστομος, αφού κατέβηκε από το Επισκοπείο, που βρισκόταν νότια, εντός του ναού, αποχαιρέτησε τους επισκόπους στο ιερό, κινήθηκε βόρεια προς το Βαπτιστήριο και διέφυγε από τα ανατολικά προς την εξορία. Το ίδιο απόγευμα, σύμφωνα με τον συγγραφέα, οι οπαδοί του παρέδωσαν τη Μεγάλη Εκκλησία στις φλόγες.

Το θέμα του τρίτου κεφαλαίου: «The Great Church under Arcadius and Theodosius II» πραγματεύεται την ανέγερση και τον ιστορικό βίο της δεύτερης Αγίας Σοφίας (σ. 103-134). Ο συγγραφέας διερευνά την έκταση της καταστροφής του πρώτου ναού και την πρόοδο των εργασιών ανοικοδόμησής του με βάση πληροφορίες, όπως η ενθρόνιση του διάδοχου του Ιωάννη, Αρσακίου, στους Αγίους Αποστόλους, η φύλαξη των λειψάνων του προφήτη Σαμουήλ στη Μεγάλη Εκκλησία από το 406 έως το 411, η αφιέρωση νέας αγίας Τράπεζας από την Πουλχερία το 413 και τα εγκαίνια του ναού στις 10 Οκτωβρίου 415. Εξετάζονται ακόμη τα μάλλον περιορισμένα αποτελέσματα της καταστροφικής πυρκαγιάς στην Αγία Ειρήνη και η πιθανότητα να επαναλειτούργησε εκείνη ως επισκοπικός ναός. Αναδεικνύεται ο καταλυτικός ρόλος του αρχιεπισκόπου Αττικού για την ανοικοδόμηση του ναού, η οποία υλοποιήθηκε παράλληλα με την κατασκευή του θεοδοσιανού οχυρωματικού περιβόλου (περ. 405-413) υπό τη μέριμνα του επάρχου Πραιτωρίων της Ανατολής Ανθεμίου. Μεγάλος αριθμός σφραγισμάτων σε πλίνθους χρονολογούνται, σύμφωνα με τον J. Bardill, κατά τα έτη 413/14 – 414/15 και υποδεικνύουν την επιτάχυνση των εργασιών. Ο Taddei εντάσσει την αποκατάσταση του ναού στο οικοδομικό πρόγραμμα του Αρκαδίου για τον μνημειακό εξωραϊσμό της Κωνσταντινούπολης, που περιλάμβανε ακόμη, εκτός από τα τείχη, τα λουτρά των Αρκαδιανών και το φόρο του Ξηρολόφου με τη στήλη του αυτοκράτορα.

Στο τελευταίο τμήμα του κεφαλαίου παρουσιάζονται γεγονότα που αναδεικνύουν τη συμβολική σημασία του ναού σε σχέση με τις θρησκευτικές έριδες και τις πολιτικές διαμάχες. Επισημαίνονται ο ιδιαίτερος δεσμός ανάμεσα στη θεοδοσιανή βασιλική οικογένεια και τη δεύτερη Αγία Σοφία, η στενή συνεργασία του Αττικού και της Πουλχερίας, η ρήξη της τελευταίας με τον Νεστόριο, ο οποίος προκάλεσε και την αντίδραση του λαού μέσα στην Αγία Σοφία και την Αγία Ειρήνη, εξαιτίας των αιρετικών του απόψεων για τη Θεοτόκο. Καταγράφονται ακόμη σποραδικά περιστατικά βίας και η χρήση του ναού ως ασύλου. Ο συγγραφέας θεωρεί ότι κατά την ανακαίνιση του 458/59 το Αυγουσταίον αναδιαμορφώθηκε ως ένας περίστωος δημόσιος χώρος που συνένωνε τα μνημειακά σύνολα του Παλατίου και της Μεγάλης Εκκλησίας αποτυπώνοντας οπτικά την αλληλοσύνδεση αυτών των θεσμών-εξουσιών. Ακριβώς αυτός υπήρξε και ο στόχος του εξεγεγμένου πληθυσμού κατά τη Στάση του Νίκα το 532, όταν οι δύο μεγάλες πυρκαγιές, στις 13 και 14 Ιανουαρίου, ξεκίνησαν αντίστοιχα από την περιοχή του Αυγουσταίου (Χαλκή Πύλη) και από κτίσματα πλησίον

της Αγίας Ειρήνης (Πραιτώριο των Επάρχων). Η δεύτερη πυρπόληση της Αγίας Σοφίας και η καταστροφή του μνημειακού κέντρου στιγμάτισαν ανεξίτηλα την αυτοσυνειδησία των πολιτών.

Στο τέταρτο κεφάλαιο, με τίτλο «The archaeology and architecture of the Great Church: Answering difficult questions», παρουσιάζονται αναλυτικά τα υλικά κατάλοιπα των παλαιότερων ναών που αποκάλυψε η αρχαιολογική έρευνα (σ. 135-228). Συνοψίζονται οι ανεπαρκείς για την αποκατάσταση των κατόψεων τους μαρτυρίες των πηγών και εκτίθενται οι λιγοστές σχετικές ερευνητικές εργασίες που προηγήθηκαν της ανασκαφής του Schneider το 1935. Επισημαίνεται ότι το τριμερές σχήμα για την προϊστορία του ιουστινιάνειου μνημείου (αυτοκρατορική αίθουσα, ναοί Κωνσταντίου και Θεοδοσίου Β') προτάθηκε αρχικά από τον Charles du Cange. Ακόμη διερευνώνται τα πιθανά αρχιτεκτονικά πρότυπα του 4ου αιώνα για την πρώτη Αγία Σοφία και προκρίνεται ο τύπος της πεντάκλιτης βασιλικής με ευρύχωρο αίθριο, νάρθηκα και πολυγωνική εξωτερικά αφίδα.

Στη συνέχεια ο συγγραφέας εκθέτει αναλυτικά τα αρχιτεκτονικά ευρήματα της ανασκαφής του Schneider δυτικά του εξωνάρθηκα του ιουστινιάνειου ναού από τον Schneider, που αποκάλυψε τμήμα επιμήκους στοάς με πρόπυλο, αρχιτεκτονικά γλυπτά και ψηφιδωτό δάπεδο, δυτικά από την οποία διαμορφωνόταν κατηγορική μνημειακή κλίμακα με έξι βαθμίδες και διερχόταν παράλληλα η οδός από το Μίλιον προς την Ακρόπολη. Ο ανασκαφέας πρότεινε ότι η στοά οδηγούσε απευθείας στον νάρθηκα της πρώτης Αγίας Σοφίας. Σήμερα έχει γίνει αποδεκτό, κυρίως χάρη στον T. F. Mathews, ότι πρόκειται για τη δυτική στοά του αιθρίου, που, χάρη στον J. Bardill, επιβεβαιώθηκε ότι ανήκει στη δεύτερη Αγία Σοφία. Παρουσιάζονται επίσης οι έρευνες των W. Emerson – R. L. Van Nice και του M. Ramazanoğlu, που αποκάλυψαν ογκώδη θεμέλια κάτω από το δάπεδο του κεντρικού κλίτους του υφιστάμενου ναού. Ο R. J. Mainstone ταύτισε τα ευρήματα με τη θεμελίωση του στυλοβάτη της βόρειας και της νότιας κιονοστοιχίας του κεντρικού κλίτους καθώς και του δυτικού τοίχου. Αποκατέστησε σχεδιαστικά την κάτοψη της θεοδοσιανής Αγίας Σοφίας ως πεντάκλιτης βασιλικής, με κεντρικό κλίτος πλάτους περίπου 20 μ., με κιονοστοιχίες 14 κίωνων, νάρθηκα και αίθριο, στη θέση της δυτικής στοάς του οποίου ενσωμάτωσε τα αρχιτεκτονικά ευρήματα του Schneider. Όλα τα κατάλοιπα των προ-ιουστινιάνειων κτισμάτων έχουν τον ίδιο προσανατολισμό, ενώ ο ναός του Ιουστινιανού οικοδομήθηκε με απόκλιση μερικών μοιρών. Ο συγγραφέας εξετάζει

τα αρχιτεκτονικά πρότυπα της εποχής σε βασιλικές της Κωνσταντινούπολης, της Ρώμης και της Θεσσαλονίκης, και συμπεραίνει ότι ο ναός πρέπει να υπήρξε μια μεσαιώου μεγέθους πεντάκλιτη βασιλική με σχεδόν τετράγωνη κάτοψη και πολυγωνική αψίδα. Επισημαίνει ακόμη την πρόταση των C. Barsanti και A. Guiglia ότι οι οκτώ πορφυροί κίονες στις τέσσερις ημικυκλικές εξέδρες του κεντρικού κλίτους του ιουστινιάνειου ναού μάλλον προέρχονται από τη θεοδοσιανή βασιλική.

Ακολουθώντας, παρουσιάζονται αναλυτικά τα αρχιτεκτονικά μέλη και ο γλυπτός διάκοσμος της πρόσοψης της στοάς με το μνημειακό πρότυπο: κίονες, κιονόκρανα, πεσσόκρανα, επιστύλια και σίμη, τοξωτό αέτωμα, μαρμάρινα περιθωρώματα. Ο διάκοσμος συνιστά πρωτότυπη δημιουργία που απηχεί τις καλλιτεχνικές τάσεις του 5ου αιώνα και της Κωνσταντινούπολης, και αντανάκλα την ισχυρή βούληση να διατηρηθεί η πολυπλοκότητα των κλασικών θριγκών. Η προσπάθεια να ενισχυθεί η οπτική επίδραση του αρχιτεκτονικού διακόσμου ώθησε τους γλύπτες να στραφούν σε ύστερα κλασικά πρότυπα με μόνη καινοτομία την παρεμβολή μικρών διαστάσεων σταυρών. Τα πρότυπα για το πρότυπο με το τοξωτό αέτωμα εντοπίζονται σε παρόμοιες μνημειακές κατασκευές του 2ου-4ου αιώνα, κυρίως σημαντικών πόλεων της Μικράς Ασίας: Έφεσο, Σίδη, Μίλητο, Αφροδισιάδα. Το ενθουσιώδες εγχείρημα της θεοδοσιανής δυναστείας για την ανακαίνιση και διατήρηση δημόσιων κτηρίων και αστικών οδικών δικτύων αντανάκλαται στη σύνδεση της θρησκευτικής αρχιτεκτονικής με τις υψηλές δημιουργίες του παρελθόντος και διαφωτίζει τον κλασικίζοντα χαρακτήρα του προτύπου της δεύτερης Αγίας Σοφίας.

Το τελευταίο κεφάλαιο, με τίτλο «A note on the Skeuophylakion, the Vizier's Garden and the early baptistry», διερευνώνται τα προ-ιουστινιάνεια κτίσματα βόρεια της Αγίας Σοφίας (σ. 229-250). Εξετάζονται οι πηγές σχετικά με το σκευοφυλάκιο και οι παλαιότερες προτάσεις ταύτισής του με το ελαφρώς ελλειπτικό κυλινδρικό κτίσμα στα βόρεια. Η έρευνα του F. Dirimtekin (1961) έδειξε ότι το κτήριο ήταν τριώροφο, οικοδομημένο στο κατώτερο τμήμα του με εναλλαγές σειρών λίθων και πλίνθων, που υποδεικνύουν πρόωπη χρονολόγηση, και ενωνόταν μέσω προσκτισμάτων με τον ναό. Ο S. Türkoğlu (1979) αφαιρέσε επιχώσεις βάθους 4-5 μ. από το εσωτερικό του κτίσματος και αποκάλυψε τη διαμόρφωση της τοιχοποιίας του κατώτερου επιπέδου με κόγχες και το αρχικό τοξωτό θυραίο άνοιγμα στα νότια. Ο Taddei ταυτίζει το κτίσμα με το σκευοφυλάκιο της θεοδοσιανής Αγίας Σοφίας. Επιπλέον,

ανασκαφικές έρευνες στα βόρεια του ναού αποκάλυψαν τα λείψανα ενός υπόγειου κτίσματος με διάφορους καμαροσκεπείς χώρους, το οποίο αργότερα μετατράπηκε σε δεξαμενή. Η κατασκευή του χρονολογείται στα τέλη του 4ου - αρχές του 5ου αιώνα. Βορειοδυτικά εντοπίστηκαν ογκώδεις πεσσοί από εναλλασσόμενη πλινθοδομή και λιθοδομή, τους οποίους οι K. Dark και J. Kostenec απέδωσαν στο ιουστινιάνειο Μεγάλο Βαπτιστήριο, ίχνη του οποίου εντόπισαν στη νοτιοανατολική όψη των μεταγενέστερων κεντρικών αντηρίδων του ναού. Η αποκάλυψη πάνω από το υπόγειο και εντός του περιγράμματος του χαμένου κτίσματος δύο διαδοχικών φάσεων δαπέδου ενισχύει την πρότασή τους. Συμπερασματικά, βόρεια του ναού διατηρούνται λείψανα προ-ιουστινιάνειων κτισμάτων με ίδιο προσανατολισμό και παρόμοια κατασκευαστικά στοιχεία με το σκευοφυλάκιο και τη θεοδοσιανή στοά.

Η σημαντικότερη προσφορά της μελέτης του καθηγητή Alessandro Taddei είναι η συγκέντρωση και αναλυτική επανεξέταση, με βάση τις νεότερες εξελίξεις της έρευνας, όλων των γνωστών ιστορικών και αρχαιολογικών δεδομένων που αφορούν την πρώτη και δεύτερη Αγία Σοφία. Ωστόσο, παρά τη συνεπή διερευνητική στάση του συγγραφέα, οι περιορισμοί της τοπογραφικής-ανασκαφικής έρευνας και ο αποσπασματικός χαρακτήρας των ευρημάτων δεν επιτρέπουν την αποκατάσταση μιας συγκροτημένης εικόνας για τα δύο χαμένα μνημεία. Πρόσφατα, η έρευνα γύρω από το ζήτημα εμπλουτίστηκε με νέα στοιχεία, τα οποία προσφέρουν μια εναλλακτική θεώρηση του ιδρυτικού εγχειρήματος και θα είναι χρήσιμο να αξιοποιηθούν στο μέλλον κριτικά από τον συγγραφέα, καθώς προτείνεται ότι η Τετράστωος Αγορά και το Τυχαίο δεν σχετίζονται με το Αυγουσταίον αλλά με την Βασίλειο Στοά, την έδρα των Παιδευτηρίων και Δικαστηρίων⁵. Η κωνσταντινεία δυναστεία διαμόρφωσε το μνημειακό κέντρο της νέας βασιλικής πόλης με επιρροές από την ανακτορική παράδοση του ελληνορωμαϊκού κόσμου. Στον χώρο αυτό ο ναός της Σοφίας του Θεού «κατέλαβε» τη θέση του πρώτου ιερού της ρωμαϊκής πολιτείας, δηλαδή του Καπιτωλίου⁶. Η αφιέρωση στη «Σοφία» σχετίζεται

⁵ Δ. Θ. Χατζηλαζάρου, *Η Βασίλειος Στοά και η σύνθεση του μνημειακού κέντρου της Κωνσταντινούπολης. Τοπογραφία, λειτουργίες, συμβολισμοί*, Εθνικό και Καποδιστριακό Πανεπιστήμιο Αθηνών, Αθήνα 2016 (αδημοσίευτη διδακτορική διατριβή) [<http://thesis.ekt.gr/thesisBookReader/id/38058#page/1/mode/1up>], 258-315.

⁶ Ό.π., 156-201.

με πνευματικές ζυμώσεις που συντελέστηκαν στο πεδίο της αυτοκρατορικής ιδεολογίας της κωνσταντινείας δυναστείας με στόχο τη σύνθεση της ελληνορωμαϊκής με την ιουδαιοχριστιανική παράδοση. Το εγχείρημα αυτό κορυφώθηκε οπτικά στο μνημειακό κέντρο της Κωνσταντινούπολης με την αφιέρωση του καθεδρικού ναού της Πόλης στη Σοφία του Θεού και την παράθεσή του με τα σύμβολα της σοφίας-παιδείας του αρχαίου κόσμου⁷.

Η πρωτοτυπία της έκδοσης έγκειται στην πλαισίωση

⁷ Ό.π., 403-445. Ακόμη, βλ. D. Chatzilazarou, «Le centre monumental de Constantinople, espace de synthèse des traditions urbaines gréco-romaines», *Constantinople réelle et imaginaire. Autour de l'œuvre de Gilbert Dagron* (Travaux et Mémoires 22/1), Παρίσι 2018, 35-54.

των γραπτών και υλικών μαρτυριών με τις συνιστώσες της θρησκευτικής και κοινωνικο-πολιτικής ιστορίας της πρώιμης Κωνσταντινούπολης και των συναφών αρχιτεκτονικών και καλλιτεχνικών εξελίξεων. Η πλέον διεξοδική παρουσίαση των αρχιτεκτονικών λειψάνων και γλυπτών της θεοδοσιανής Αγίας Σοφίας επιδέξια παρατίθεται με την αναλυτικότερη, ίσως, έκθεση των συνεπειών της χριστολογικής έριδας στην πρωτεύουσα κατά τον 4ο και τον 5ο αιώνα. Το γοητευτικό αυτό ταξίδι στις ιδρυτικές απαρχές της Βασιλεύουσας εξάπτει δημιουργικά το ενδιαφέρον του αναγνώστη.

ΔΗΜΗΤΡΗΣ Θ. ΧΑΤΖΗΛΑΖΑΡΟΥ
Δρ Αρχαιολόγος ΥΠ.ΠΟ.Α.
dimlazarou@yahoo.gr

Αναστάσιος Χ. Αντωνάρας, *Η τέχνη του γυαλιού. Έργα από τη συλλογή του Μουσείου Βυζαντινού Πολιτισμού*, έκδοση του Μουσείου Βυζαντινού Πολιτισμού, με την ευγενική υποστήριξη του Ιδρύματος Ιωάννου Φ. Κωστοπούλου και του Σωματίου των Φίλων του Μουσείου Βυζαντινού Πολιτισμού, Εκδόσεις Ζήτη, Θεσσαλονίκη 2019, 335 σελ., 21×29 εκ. ISBN 978-618-5251-05-5.

ΣΤΟ ΝΕΟ ΕΡΓΟ ΤΟΥ Α. Χ. ΑΝΤΩΝΑΡΑ παρουσιάζονται τα 447 σημαντικότερα γυάλινα αντικείμενα της συλλογής του ΜΒΠ. Τα αντικείμενα στο μεγαλύτερο μέρος τους καλύπτουν την περίοδο από τον 4ο μέχρι τον 20ό αιώνα. Πρόκειται για μια δίγλωσση έκδοση, με εξαιρετική μετάφραση των κειμένων στα αγγλικά από την Debra Kazantzis. Η φιλολογική επιμέλεια των κειμένων έχει γίνει από τη Χρ. Μπελέκου.

Το βιβλίο ξεκινά με μια αναλυτική και μεστή Εισαγωγή, όπου γίνεται φανερό ότι στον κατάλογο, μέσα από τα πλούσια ευρήματα της Θεσσαλονίκης και της ευρύτερης περιοχής της, παρουσιάζονται όλες οι μορφές με τις οποίες απαντά το γυαλί από την Ύστερη Αρχαιότητα μέχρι και τους νεότερους χρόνους (4ος-20ός αι.), στην καθημερινή, κοσμική και θρησκευτική ζωή και τέχνη, στα αγγεία, στα κοσμήματα, και επίσης το γυαλί αρχιτεκτονικής χρήσης, μέχρι τα κατάλοιπα των υαλοοργικών εργαστηρίων.

Το πρώτο κεφάλαιο της Εισαγωγής αναφέρεται στα αγγεία, τα οποία αποτελούν και την πολυπληθέστερη κατηγορία (239 λήμματα). Κατασκευασμένα με την τεχνική της εμφύσησης, η ανακάλυψη της οποίας τον 1ο αι. π.Χ. έφερε επανάσταση στην υαλοοργία, τα γυάλινα αγγεία

έγιναν προσιτά και άρχισαν να χρησιμοποιούνται έκτοτε από μεγάλο μέρος της κοινωνίας. Πέρα από την πτώση της τιμής του γυαλιού, με τη νέα τεχνική αναδείχθηκε επίσης η διαφάνεια του υλικού, που επέτρεπε και την οπτική απόλαυση τόσο των εδεσμάτων όσο και του κρασιού. Σ' αυτήν την κατηγορία, όπως και σε άλλες του καταλόγου, περιλαμβάνονται και ορισμένα αντικείμενα της ρωμαϊκής περιόδου, που υπογραμμίζουν την άμεση σχέση και συνέχεια ανάμεσα στη ρωμαϊκή υαλοοργία και σε αυτήν της Ύστερης Αρχαιότητας και της βυζαντινής περιόδου.

Τα αγγεία του καταλόγου προέρχονται κυρίως από νεκροπόλεις της Θεσσαλονίκης αλλά και από άλλες μακεδονικές θέσεις. Αν και είναι κυρίως ταφικά ευρήματα, ωστόσο καλύπτουν όλη την γκάμα των αναγκών που εξυπηρετούσαν τα γυάλινα σκεύη. Τα αγγεία διαχωρίζονται αρχικά με χρονολογικά κριτήρια σε αγγεία της ρωμαϊκής και παλαιοχριστιανικής περιόδου, της μεσοβυζαντινής περιόδου, των παλαιολόγειων και των οθωμανικών χρόνων και, τέλος, των νεότερων χρόνων. Κατόπιν ο συγγραφέας κατηγοριοποιεί τα αγγεία με άξονα τη χρήση, βοηθώντας τον αναγνώστη, τόσο τον ειδικό όσο και τον μη ειδικό, να προσεγγίσει το υλικό με ρεαλιστικό τρόπο